

ศึกษาวิเคราะห์คำสอนเรื่องไตรลักษณ์ในอนัตตลักขณสูตร
AN ANALYTICAL STUDY ON THE DOCTRINE
OF THE THREE CHARACTERISTICS IN ANATTALAKKHANA SUTTA

พระมหาภาควมณี ภทฺทเมธี (สันหลง)

Phramaha Pharkphoom Bhaddamedhi (Sunlong)

นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระไตรปิฎกศึกษา

M.A. Student, Department of Tipitaka Studies

พระราชปรียัติมุนี

Phra Rajapariyattimuni

พระมหาอดิเดช สติวโร

Phramaha Adhidaech Sathivaro

สุเทพ พรเมเลิศ

Suthep Promlert

คณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Faculty of Buddhism, Mahachulalongkornrajavidyalaya University

E-mail : Pharkphoomsunlong@gmail.com

วันที่รับบทความ (Received) : 20 พฤษภาคม 2564

วันที่แก้ไขบทความ (Revised) : 21 พฤษภาคม 2564

วันที่ตอบรับบทความ (Accepted) : 21 พฤษภาคม 2564

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อวิเคราะห์คำสอนเรื่องไตรลักษณ์ในอนัตตลักขณสูตร เป็นการวิจัยเชิงเอกสารโดยรวบรวมข้อมูลจากเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง **ผลการศึกษา พบว่า** กฎเกณฑ์ของไตรลักษณ์นั้นเป็นหลักการสำคัญในทางพระพุทธศาสนา มีปรากฏอยู่ในหลายพระสูตรซึ่งมีความหมายที่กว้างและแตกต่างกัน ด้วยเหตุการณ์และสถานการณ์ที่ต่างกัน เช่น อนัตตลักขณสูตร ัมมจักกัปปวัตตนสูตร อุปปาทาสสูตร จุฬาลงกสูตร อนันนทสูตร อนิจจสูตร ทุกขสูตร อนัตตสูตร และอนิจจตาถา ซึ่งพระสูตรเหล่านี้ กล่าวถึงความเป็นจริงของสังขารอันได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ที่ตั้งอยู่ในกฎเกณฑ์ของไตรลักษณ์คือ ความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ และความไม่มีตัวตน เมื่อก้าวโดยภาพรวมแล้ว พระสูตรทั้งหมดต้องการสื่อให้เห็นถึงความเป็นจริงของสังขารขั้นต้นที่ต้องเป็นไปตามกฎของธรรมชาติ ซึ่งบุคคลพึงนำมาพิจารณาให้เห็นตามความเป็นจริงเพื่อละความยึดมั่นถือมั่นแล้วจะบรรลุปาหนายสูงสุดทางพระพุทธศาสนาคือความหมดสิ้นจากกิเลสทั้งปวง

คำสำคัญ: ศึกษาวิเคราะห์, ไตรลักษณ์, อนัตตลักขณสูตร

ABSTRACT

This research article aims to analytical study the Doctrine of the Three Characteristics in Anattalakkhana Sutta. This study is of documentary research. The sources

of this study have been collected from documents and research papers related to this thesis. **The results of the study were as follows** The rule of Ti-lakkhaṇa is an important Buddhist principle which appears in many Suttas, there is different between the wide and narrow of explanation by the events and situations such as Anattalakkhana-Sutta, Dhammacakkapavattana-Sutta, Uppādāna-Sutta, Jūḷasaccaka-Sutta, Ānanda-Sutta, Anicca-Sutta, Dukka-Sutta, Anatta-Sutta, and Aniccatākathā. These suttas have mentioned the reality of aggregates namely, the form, the feeling, the perception, the mental formations, the consciousness, which is existence of the rule of the rule of Ti-lakkhaṇa: impermanence, suffering, and non-self. In summation, all suttas try to point the reality of mental formations following the laws of nature. The person should consider the reality in order to abandon the clinging-aggregates, and then he will achieve the ultimate goal in Buddhism that is the end of all defilements.

Keywords: Analytical Study, Three Characteristics, Anattalakkhana Sutta

1. บทนำ

การศึกษาหลักพุทธธรรมที่มีปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก ถือว่าเป็นสิ่งสำคัญอย่างยิ่งโดยเฉพาะการศึกษาที่มุ่งเน้นแก่นคำสอนของพระพุทธศาสนาที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้แล้วเมื่อสองพันกว่าปีที่ผ่านมาโดยคำสอนเหล่านั้นได้ถูกบันทึกอยู่ในคัมภีร์พระไตรปิฎกเรียกว่า ศาสนธรรม อีกนัยหนึ่งเรียกว่า นวังคตฤคชาสน์ที่เป็นพุทธพจน์ อันประกอบไปด้วยองค์ 9 คือ สุตตะ เคยยะ เวยยาकरणะ คาถา อุทาน อิติวุตตะกะ ชาตกะ อัปภูตธรรม เวทลละ (ม.ม. 12/238/252) ซึ่งแบ่งออกเป็น 3 ปิฎก คือ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก โดยมีหลักธรรมที่ทรงตรัสรู้ที่ถูกรวบรวมเรียกชื่อในหลายประการที่ทรงสามารถนำมาใช้ให้เหมาะสมกับอุปนิสัยและสติปัญญาของผู้รับฟังคำสอนนั้น เช่น เรียกว่า อริยสัจ 4 บ้าง ปฏิจจสมุปบาทบ้าง และไตรลักษณ์บ้าง ซึ่งหลักธรรมเหล่านั้นพระพุทธเจ้าทรงนำมาสอนตลอดระยะเวลาที่ทรงพระชนม์อยู่ โดยเฉพาะหลักธรรมที่มีชื่อว่า ไตรลักษณ์นั้น ถือว่าเป็นหลักธรรมประการที่ 2 ที่ทำให้เกิดการบรรลุมรรคผลของพระสาวกรุ่นแรกของพระพุทธองค์ คือปัญจวัคคีย์ โดยเมื่อเสด็จถึงป่าอิสิปตนมฤคทายวันแล้ว ทรงชี้แจงให้พวกปัญจวัคคีย์ยอมรับในอนุตรสัจมาสัมโพธิญาณแล้ว จากนั้นทรงแสดงปฐมเทศนาธัมมจักกัปปวัตตนสูตรแก่พวกเขา เมื่อแสดงธรรมจบ โภณทัตญะผู้เป็นหัวหน้า ได้ธรรมจักขุ (ดวงตาเห็นธรรม คือโสดาปัตติมรรคญาณ) เป็นโสดาบัน ทูลขอบวชเป็นพระภิกษุ พระผู้มีพระภาคทรงบวชให้ท่านด้วยวิธีเอหิภิกขุอุปสัมปทาเป็นภิกษุรูปแรกในพระพุทธศาสนาและได้สมณนามจากพระผู้มีพระภาคว่า“อัญญาโภณทัตญะ” แปลว่า “โภณทัตญะได้รู้แล้วหนอ” ต่อจากนั้น ทรงแสดงธรรมแก่คนที่เหลือ คือ วัปปะ ภัททิยะ มหานามะ และอัสสชิ ทำให้ท่านเหล่านั้นได้ธรรมจักขุ ทั้งหมดได้ทูลขอบวชเป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าทรงบวชให้พวกเขาด้วยวิธีเอหิภิกขุอุปสัมปทา ต่อจากนั้น พระพุทธเจ้าทรงแสดงอนัตตลักขณสูตร ทำให้พระปัญจวัคคีย์ได้บรรลุมรรคผล (วิ.ม. 4/19-24/26-31)

ใจความสำคัญของพระสูตรนี้ ก็คือการที่พระพุทธเจ้ามุ่งที่จะสอนปัญจวัคคีย์ซึ่งเดิมทีเชื่อว่าแก่นความรู้ของโลก ธรรมชาติและชีวิตนั้นอยู่ที่ “อัตตา” หรือ “อาตมัน” เป็นสำคัญ การแสวงหาความจริงของปัญจวัคคีย์นั้นจึงตั้งอยู่บนพื้นฐานของการค้นหาอัตตาอันยิ่งใหญ่ ดังนั้น พระพุทธเจ้าเมื่อทรงตรัสรู้แล้วท่ายที่สุดของการสอนจะเริ่มต้นด้วยอริยสัจ 4 และมรรค 8 เพื่อเป็นการเน้นย้ำในการสอนปัญจวัคคีย์ว่าความจริงแล้วอัตตาตัวตนนั้นไม่มีอยู่จริง เพราะคำว่าอัตตานั่น ก็คือ ปัญจขันธ์หรือขันธ์ 5 นั่นเอง เมื่อแยกย่อยออกไปแล้วก็จะมี

อยู่ 5 กอง เมื่อรวมแล้วก็จะมียู่ 2 คือกายกับจิต และเมื่อมองแบบแยกย่อยไปจนถึงที่สุดแล้ว ก็จะพบว่าชั้น 5 นั้นก็ตกอยู่ในกฎของธรรมชาติ 3 ประการ ได้แก่ (1) ไม่เที่ยง มีความผันแปรตลอดเวลา (2) เป็นทุกข์ ไม่สามารถที่จะคงอยู่ในสภาพเดิมได้ และ (3) เป็นอนัตตา ไม่มีสารถะใดๆ ที่จะเข้าไปยึดได้นั้นเป็นเรานั้นเป็นเขา เพราะชั้น 5 หรือสรรพสิ่งทั้งปวงนั้น ล้วนมีสภาพที่ตกอยู่ในกฎ 3 ประการดังกล่าว ดังนั้นเมื่อพิจารณาถึงหลักธรรมที่ปรากฏในอนัตตลักขณสูตรนั้นจึงมีอยู่หลายประการ ได้แก่ หลักไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา จากนั้นก็มีเรื่องของชั้น 5 ที่เป็นหัวใจของการอธิบายความในเรื่องไตรลักษณ์นี้ รวมถึงหลักคำสอนเรื่องกิเลสที่เป็นตัวยึดมั่นในชั้น 5 นั้น เป็นต้น (วิ.ป. 8/257/341)

อนัตตลักขณสูตรนี้ นับว่าเป็นพระสูตรที่มีความสำคัญเพราะเป็นพระสูตรที่ทำให้พระปัญจวัคคีย์บรรลุธรรม พระปัญจวัคคีย์นั้นที่คือนักบวชกลุ่มแรกที่เป็นพยานสำคัญของการตรัสรู้ของพระพุทธองค์ เป็นพยานแห่งการเกิดขึ้นของพระพุทธศาสนา และหากพิจารณาถึงความสำคัญของหลักธรรมก็จะพบว่าหลักไตรลักษณ์นี้ถือว่าเป็นหลักคำสอนที่มีความสำคัญและมีความเกี่ยวข้องกับการดำเนินชีวิตของมนุษย์ในทุก ๆ ด้าน (Nayanaponika Mahathera, 1982, p. 77)

จากการศึกษาเบื้องต้นพบว่า หลักคำสอนเรื่องไตรลักษณ์ในอนัตตลักขณสูตรนั้น นับว่าเป็นหลักคำสอนและพระสูตรที่มีความสำคัญมาก ปรากฏอยู่ในพระวินัยปิฎก เล่มที่ 4 และในพระสุตตันตปิฎก เล่มที่ 17 และยังพบว่ามีปรากฏอยู่ในพระสูตรอื่น ๆ อีกหลายแห่ง เช่น อุปปาทาสูตร (อง.ติก. 20/137/385) จุฬสังกาสสูตร (ม.ม. 12/353/388) อนันนทสูตร (ส.ช. 17/21/32) อนิจจสูตร (ส.ช. 17/12/27) ทุกขสูตร (ส.ช. 17/13/28) อนัตตสูตร (ส.ช. 17/14/28) และในพระอภิธรรมปิฎก อนิจจตากถา (อภิ.ก. 37/629/687) เป็นต้น จะเห็นว่าพระพุทธเจ้านอกจากจะทรงแสดงแก่ปัญจวัคคีย์แล้ว ยังทรงนำไปแสดงแก่กลุ่มภิกษุอื่น ๆ ที่มีพื้นฐานเดียวกัน แม้ว่าจะไม่ได้มีชื่อเดียวกับอนัตตลักขณสูตรก็ตาม แต่ว่าโดยเนื้อหามีความสัมพันธ์อย่างเดียวกัน ซึ่งมีการอธิบายหลักคำสอนเรื่องไตรลักษณ์ที่มีขอบเขตกว้างแคบกว่ากัน

ผู้วิจัยเห็นว่า ควรนำคำสอนเรื่องไตรลักษณ์ในอนัตตลักขณสูตรมาศึกษาเพิ่มเติม โดยกำหนดกรอบการวิจัยไว้ 3 ประเด็น คือ 1) โครงสร้างและเนื้อหาของอนัตตลักขณสูตรปรากฏในที่ใดบ้างในพระไตรปิฎก 2) คำสอนเรื่องไตรลักษณ์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเป็นอย่างไร และ 3) วิเคราะห์คำสอนเรื่องไตรลักษณ์ในอนัตตลักขณสูตรเป็นอย่างไร และผู้วิจัยหวังว่าเมื่อทำการวิจัยจนเสร็จสิ้นแล้วผลการวิจัยจะก่อให้เกิดประโยชน์กับผู้สนใจโดยเฉพาะในด้านการศึกษาพระไตรปิฎกได้เป็นอย่างดี

2. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาโครงสร้างและเนื้อหาของอนัตตลักขณสูตร
2. เพื่อศึกษาคำสอนเรื่องไตรลักษณ์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา
3. เพื่อวิเคราะห์คำสอนเรื่องไตรลักษณ์ในอนัตตลักขณสูตร

3. ขอบเขตของการวิจัย

งานวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยการศึกษาค้นคว้าหาข้อมูลจากเอกสารต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง คือ คัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา และ ตำราวิชาการทางพระพุทธศาสนาประเภทต่าง ๆ

4. นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

คำสอนเรื่องไตรลักษณ์ หมายถึง คำสอนเกี่ยวกับลักษณะ 3 หรือ อาการ 3 อย่าง ได้แก่ อนิจจตา ทุกขตา อนัตตตา

อนัตตลักขณสูตร หมายถึง พระสูตรว่าด้วยอนัตตลักขณะ ในพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่มที่ 4 ข้อ 20-24 หน้า 27-31

อนิจจตา หมายถึง ความไม่เที่ยงคือมีความผันแปรไป เปลี่ยนแปลงไป ความไม่คงที่หรือไม่แน่นอนของสังขาร ในงานวิจัยนี้ หมายถึง ความไม่เที่ยงของสังขาร

ทุกขตา หมายถึง ความเป็นทุกข์ สภาวะที่บีบคั้นของสังขารทั้งหลาย หมายความว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวงมีลักษณะที่เป็นทุกข์ ในงานวิจัยนี้ หมายถึง ความเป็นทุกข์ของชั้น 5

อนัตตตา หมายถึง ความไม่ใช่ตัวตน ความไม่เป็นไปในอำนาจของตน ภาวะที่ตรงกันข้ามกับอัตตา ในงานวิจัยนี้ หมายถึง อนัตตตาของธรรมคือชั้น 5

สามัญญลักษณะ หมายถึง ลักษณะที่เสมอกันแก่สังขารทั้งปวง คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เป็นลักษณะที่เป็นสากลของสิ่งทั้งหลาย

5. ผลการศึกษา

การวิจัยในครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ศึกษาวิเคราะห์คำสอนเรื่องไตรลักษณ์ในอนัตตลักขณสูตร สรุปได้ดังนี้

5.1 โครงสร้างและเนื้อหาของอนัตตลักขณสูตร

อนัตตลักขณสูตร ว่าด้วยลักษณะแห่งอนัตตา ปรากฏอยู่ในพระวินัยปิฎก มหาวรรค มหาขันธกะ ปัญจวัคคียกถา เล่มที่ 4 และพระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย ชันธวารวรรค ชันธสังยุต มัชฌิมปิณณาสก เล่มที่ 17 (มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2535, หน้า 55) เป็นพระสูตรที่พระพุทธเจ้าตรัสแก่ปัญจวัคคีย์ เป็นเบื้องต้น ว่าด้วยเรื่องความเป็นอนัตตาของสังขารชั้น 5 ซึ่งสงเคราะห์ในคำว่า ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา คือความไม่มีตัวตนที่จะต้องยึดครองให้อยู่ในอำนาจได้ อนัตตลักขณสูตรนั้น เป็นพระสูตรที่พระผู้มีพระภาคแสดงแก่ปัญจวัคคีย์ที่ป่าอิสิปตนมฤทายวัน แขวงเมืองพาราณสี แคว้นมคธ จึงนับได้ว่าพระสูตรดังกล่าวนี้เกิดขึ้นเพราะอภัยอาศัยของพระองค์เองและอภัยอาศัยของผู้อื่น ด้วยเหตุที่พระองค์ทรงแสดงธรรมโดยอาศัยอภัยอาศัยของเหล่าปัญจวัคคีย์ที่มีจิตผูกอยู่กับความยึดมั่นตัวเองจัดตามภูมิเดิม และพระองค์ตรัสเพื่อให้ละเอียดดังกล่าว

อนัตตลักขณสูตรเกิดเนื่องด้วยธัมมจักกัปปวัตตนสูตรเพราะทรงบัญญัติการได้ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง ด้วยอาการ 12 อย่างในอริยสัจ 4 ความจริงอันประเสริฐแห่งธรรมทั้งหลายว่าเป็นธรรมอันพระองค์เองไม่เคยได้สดับมาก่อน อนัตตลักขณสูตร เป็นชื่อพระสูตรที่แสดงลักษณะแห่งเบญจขันธ์ว่าเป็นอนัตตา ทรงแสดงแก่พระภิกษุปัญจวัคคีย์ คือ พระอัญญาโกณฑัญญะ พระวัปปะ พระภัททิยะ พระมหานามะ และพระอัสสชิ จนได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ ทรงแสดงชั้น 5 คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ตามความเป็นจริงที่เป็นอนัตตา ว่าไม่ใช่ตัว ไม่ใช่ตน เพื่อให้พระภิกษุปัญจวัคคีย์เข้าใจความจริง

ในการศึกษาเนื้อหาของอนัตตลักขณสูตร เพื่อให้ง่ายต่อการศึกษาค้นคว้า จะได้แบ่งเนื้อหาของอนัตตลักขณสูตรเป็น 4 ตอน (พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), 2556, หน้า 255) ดังนี้

ตอนที่ 1 ว่าด้วยคำสอนเกี่ยวกับชั้น 5

พระพุทธเจ้าทรงแสดงอนัตตลักขณสูตรแก่ปัญจวัคคีย์ โดยทรงยกหลักไตรลักษณ์มาเป็นเครื่องอธิบายความจริงของชั้น 5 มีใจความสำคัญว่า “ภิกษุทั้งหลาย รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นอนัตตา ภิกษุทั้งหลาย ถ้ารูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ นี้ จักเป็นอัตตาแล้วไซ้ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ นี้ ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาพาธ และบุคคลพึงได้ในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณว่า “รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ของเรา จงเป็นอย่างนี้ อย่าได้เป็นอย่างนั้น” ภิกษุทั้งหลาย ก็เพราะรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นอนัตตา ฉะนั้น รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ จงเป็นไปเพื่ออาพาธ และบุคคลย่อมไม่ได้ในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณว่า “รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ของเรา จงเป็นอย่างนี้ อย่าได้เป็นอย่างนั้น” (วิ.ม. 4/20/27-28)

ตอนที่ 2 ว่าด้วยความเข้าใจเกี่ยวกับชั้น 5

พระพุทธเจ้าตรัสถามปัญจวัคคีย์ ถึงความเข้าใจในชั้น 5 ในรูปแบบของการถาม-ตอบ มีใจความสำคัญว่า “ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอเข้าใจข้อนั้นอย่างไร รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เที่ยงหรือไม่เที่ยง” ภิกษุปัญจวัคคีย์ทูลว่า “ไม่เที่ยง พระพุทธเจ้าข้า” จึงตรัสอีกว่า “ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข” ทูลว่า “เป็นทุกข์ พระพุทธเจ้าข้า” พระพุทธเจ้าตรัสถามอีกว่า “ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะเห็นสิ่งนั้นว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอัตตาของเรา” ปัญจวัคคีย์ทูลว่า “ข้อนั้นไม่ควรเลย พระพุทธเจ้าข้า” (วิ.ม. 4/21/28-29)

ตอนที่ 3 ว่าด้วยการจำแนก และวิธีพิจารณาตริกตรอง ชั้น 5

พระพุทธเจ้าได้ตรัสจำแนกชั้น 5 ออกเป็น 11 อย่าง และทรงแสดงวิธีพิจารณาให้เห็นด้วยปัญญาชอบตามเป็นจริง มีใจความสำคัญว่า “ภิกษุทั้งหลาย เพราะฉะนั้น รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ ทั้งหมดนั้น เธอพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา” (วิ.ม. 4/22/29-30)

ตอนที่ 4 พระพุทธเจ้า ทรงสอนว่า ผู้ที่ปฏิบัติจนสามารถเห็นแจ้งอนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ และอนัตตลักษณะของสภาวะธรรมแล้ว จะพัฒนาจิตขึ้นสู่วิปัสสนาญาณเป็นทางนำไปสู่การบรรลุพระอรหัตตนั้นเกิดขึ้นได้อย่างไร โดยมีใจความสำคัญว่า “ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกผู้ได้สดับ เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในรูป ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในเวทนา ย่อมเบื่อหน่ายในสัญญา ย่อมเบื่อหน่ายในสังขารทั้งหลาย ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในวิญญาณ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนัด เพราะคลายกำหนัด จิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ย่อมมีญาณว่าหลุดพ้นแล้ว อริยสาวกย่อมรู้ชัดว่า ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์ได้อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำได้ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มี” (วิ.ม. 4/23/30)

เมื่อพระพุทธเจ้าได้ตรัสสอนตตลักษณะสูตรจบแล้ว ปัญจวัคคีย์มีใจยินดีขึ้นชมภาสิตของพระพุทธเจ้า จิตของเธอทั้ง 5 ก็หลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลายเพราะไม่ถือมั่น (วิ.ม. 4/24/31) บังเกิดพระอรหันตสาวกในโลก 6 รูป

ความสัมพันธ์ระหว่างอัมมจักกัปปวัตตนสูตรกับอนัตตลักษณะสูตรนั้น พระพุทธองค์ทรงแสดงอัมมจักกัปปวัตตนสูตรว่าด้วยการเห็นโทษของที่สุด 2 อย่าง แล้วหาทางละด้วยวิธีการแห่งอริยสัจ 4 มีทุกขอริยสัจ ทุกขสมุทัยอริยสัจ ทุกขนิโรธอริยสัจ ทุกขนิโรธคามินีอริยสัจ แล้วจึงได้แสดงอนัตตลักษณะสูตร ว่าด้วยลักษณะมิใช่ตัวตน เป็นเหตุให้จิตของปัญจวัคคีย์ สิ้นอาสวะกิเลส สำเร็จเป็นพระอรหันตชีนาสพ เพราะพิจารณาอย่างพิเศษจำเพาะในชั้นทั้ง 5

5.2 คำสอนเรื่องไตรลักษณ์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

ไตรลักษณ์หรือสามัญญลักษณะ ได้แก่ ลักษณะที่เสมอกันแก่สังขารทั้งปวง ได้แก่ อนิจจตา ความเป็นของไม่เที่ยง ทุกขตา ความเป็นทุกข์ อนัตตตา ความเป็นของมิใช่ตัวตน (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), 2551, หน้า 89) บรรดาสรรพสิ่งทั้งหลายทั้งมวล ที่อุบัติขึ้นมาในโลกนี้ ย่อมมีลักษณะเหมือนกัน เสมอกัน เท่าเทียมกัน เป็นไปตามกฎของไตรลักษณ์ ลักษณะทั้ง 3 ประการ คือ สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ และธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา การบรรเทาทุกข์ในไตรลักษณ์จะต้องปฏิบัติสมาธิ เพื่อตัดขาดกิเลสเข้าสู่กระแสพระนิพพาน การเข้าถึงความดับทุกข์ จิตของผู้เข้าถึงจะยึดเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์ สามารถทำลายกิเลสอันเป็นอุปสรรคต่อการบรรลุมรรคผลขั้นต้นได้ พร้อมกับได้สำเร็จอริยมรรค คือ มีความเห็นชอบในอริยสัจ 4 ว่ามีการเกิดขึ้นและดับไปเป็นธรรมดาตามธรรมชาติของสรรพสิ่ง บุคคลผู้ฟังธรรมจบแล้วได้บรรลุมรรคผลตามวิธีนี้ เช่น พระปัญจวัคคีย์ได้พิจารณาโดยแยกกายและเจริญปัญญาภาวนาตามที่พระพุทธเจ้าทรง

แสดง อนัตตลักษณะสูตรก็ได้บรรลุพระอรหัตผลทันที จึงนับได้ว่า หลักธรรมในพระพุทธศาสนา เมื่อผู้พิจารณาใคร่ครวญตามแล้วย่อมบรรลุมรรคผลนิพพานพ้นจากความทุกข์ได้ (วิ.ม. 4/-/17)

เพื่อความเข้าใจกระจ่างในลักษณะของไตรลักษณ์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา ผู้วิจัยจะได้นำมากล่าวโดยสังเขปดังนี้

ก. อนิจจลักษณะ

ในพระไตรปิฎกแสดงอนิจจลักษณะไว้ว่า “...การทรงจำธรรมที่ได้สดับมาว่า รูปไม่เที่ยงเพราะมีสภาวะสิ้นไป เป็นทุกข์ เพราะมีสภาวะเป็นภัย เป็นอนัตตา เพราะมีสภาวะไม่มีแก่นสาร” ปัญญาผู้ซึ่งธรรมที่ได้สดับมานั้น ชื่อว่า สุตมยญาณ (ขุ.ปฎิ. 31/31/49) ซึ่งสอดคล้องกับข้อความที่แสดงไว้ว่า ภิกษุพึงใส่ใจ (อุปาทานขันธ 5) ว่าไม่เที่ยง โดยอาการที่มีแล้วกลับไม่มี (เกิดแล้วดับ) (ส.ข. 27/310/385) และพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) ได้อธิบายไว้ในหนังสือพุทธธรรมว่า เกิดขึ้นที่ไหนเมื่อใด ก็ดับไปที่นั่น เมื่อนั้น เช่นรูปธรรมในอดีตก็ดับไปในอดีต ไม่มาถึงขณะนี้ รูปในขณะนี้ ก็ดับไปที่นั่น ไม่ไปถึงข้างหน้า รูปในอนาคตจะเกิดถัดต่อไป ก็ดับ ณ ที่นั่นเอง ไม่ยืนอยู่ถึงเวลาต่อไปอีก (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), 2552, หน้า 73)

จะเห็นได้ว่า อนิจจลักษณะ เป็นสภาวะแห่งความไม่เที่ยงของสังขารหรือสรรพสิ่งทั้งที่มีใจครองและไม่มีใจครองทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน

ข. ทุกขลักษณะ

ทุกขลักษณะ คือ ลักษณะที่เป็นทุกข์ ภาวะที่สังขารอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ ก่อให้เกิดทุกข์แก่ผู้ยึดมั่นถือมั่นขันธ 5 ประกอบด้วยทุกขลักษณะ ซึ่งพระไตรปิฎก ที่มณิกาย ปาฎิกวรรค แสดงทุกข์(ทุกข์ตา) ไว้ 3 ประการ คือ ทุกขทุกข์ตา สังขารทุกข์ตา และวิปริณามตา (ที.ปา. 11/228/229) พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายความไว้ว่า คำว่า ทุกขทุกข์ตา หมายถึงทุกข์เพราะเป็นทุกข์ คำนี้เป็นชื่อของทุกข์เวทนา, คำว่า สังขารทุกข์ตา หมายถึงทุกข์เพราะความเป็นสังขาร คำนี้เป็นชื่อของอทุกขม-สุขเวทนา ความเป็นทุกข์เพราะสังขารนั้นมีความเกิดขึ้น แต่เสื่อมไป ถูกความแตกดับบีบคั้น เพราะเป็นสภาพที่ถูกปรุงแต่ง เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวความเป็นทุกข์เพราะสังขารไว้ คำว่า วิปริณามทุกข์ตา หมายถึงทุกข์เพราะแปรปรวนไป คำนี้เป็นชื่อของสุขเวทนา แท้จริง เพราะสุขแปรปรวนไป ทุกข์จึงเกิดขึ้น ท่านจึงเรียกว่าทุกข์เพราะแปรปรวน (ที.ปา.อ. 16/300-301)

ค. อนัตตลักษณะ

ในอนัตตลักษณะสูตร พระพุทธเจ้าเรียกปัญจวัคคีย์แล้วได้ตรัสเรื่องนี้ไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นอนัตตา ถ้ารูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ นี้จักเป็นอัตตาแล้วไซ้ ทั้งห้านี้ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาหาร และบุคคลพึงได้ในทั้งห้านี้ว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณของเรา จงเป็นอย่างนี้ อย่าได้เป็นอย่างนั้น ก็เพราะรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นอนัตตา ฉะนั้น ทั้งห้าจึงเป็นไปเพื่ออาหาร และบุคคลย่อมไม่ได้ในทั้งห้าว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณของเราจงเป็นอย่างนี้ อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย (วิ.ม. 4/20/27-28) อนัตตลักษณะในพระสูตรนี้ เน้นลักษณะความไม่เป็นไปในอำนาจ ดังที่คัมภีร์วิสุทธิมรรคอธิบายว่า อวสวตณากาโร อนตตลกขณฺ์ แปลว่า อนัตตลักษณะ คืออาการที่ไม่เป็นไปในอำนาจ เป็นลักษณะที่ครอบคลุมสรรพสิ่งทั้งที่เป็นสังขารหรือสังขตธรรมรวมทั้งนิพพานที่เป็นอสังขตธรรม (วิสุทธิ. 3/276)

ในหนังสือพุทธธรรมได้ให้ความหมายไว้ว่า อนัตตา (Soullessness หรือ Non-Self) ความเป็นอนัตตา ความไม่ใช่ตัวตน ความไม่มีตัวตนที่แท้จริงของนั่นเอง ดังนั้น “สิ่งทั้งหลายหากจะกล่าวว่ามี ก็ต้องมีอยู่ในรูปของกระแส ที่ประกอบด้วยปัจจัยต่าง ๆ อันสัมพันธ์เนื่องอาศัยกัน เกิดดับสืบทอดกันไปอยู่ตลอดเวลาไม่ขาดสาย จึงเป็นภาวะที่ไม่เที่ยง เมื่อต้องเกิดดับไม่คงที่ และเป็นไปตามเหตุปัจจัยที่อาศัย ก็ย่อมมีความบีบคั้น กดดัน

ขัดแย้ง และแสดงถึงความบกพร่องไม่สมบูรณ์อยู่ในตัว และเมื่อทุกส่วนเป็นไปในรูปกระแสที่เกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลาขึ้นต่อเหตุปัจจัยเช่นนี้ ก็ย่อมไม่เป็นตัวของตัว มีตัวตนแท้จริงไม่ได้ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2552, หน้า 69).

สรุปความได้ว่า ไตรลักษณ์ หมายความว่า ลักษณะหรืออาการที่เป็นเครื่องหมายที่มีอยู่ประจำแก่สังขารทั่วไปหรือสังขตธรรมซึ่งนอกจากพระนิพพานแล้วย่อมตกอยู่ใน 3 ลักษณะดังกล่าว หรือเรียกอีกอย่างว่า สามัญลักษณ์ มีลักษณะเป็นข้อกำหนดที่ทำให้มองเห็นและเข้าใจในความจริงของชีวิตและโลก ไว้ 3 ประการ คือ 1. อนิจจลักษณ์ ลักษณะที่ไม่เที่ยงแท้ยั่งยืน 2. ทุกขลักษณ์ ลักษณะที่เป็นทุกข์ ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ และ 3. อนัตตลักษณ์ ลักษณะที่ทำให้เห็นว่าไม่ใช่ตัว ไม่ใช่ตน

ในประเด็นคำสอนเรื่องไตรลักษณ์ที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา เช่น คัมภีร์ปฐกัมภีรคัมภีร์มหานิเทศ และจุฬานิเทศ และคัมภีร์วิสุทธิมรรค สรุปได้ว่า ในคัมภีร์ปฐกัมภีรคัมภีรคัมภีร์ (ขุ.ป. 31/167/258) แสดงความหมายของหลักของไตรลักษณ์ว่า เกิดขึ้นที่ไหนเมื่อใด ก็ดับไปที่นั่น เมื่อนั้น เช่น อายุตนะทั้งหลายในอดีต ก็ดับไปในอดีต ไม่มาถึงขณะนี้ อายุตนะทั้งหลายในขณะนี้ ก็ดับไปที่นั่น ไม่ไปถึงข้างหน้า อายุตนะทั้งหลายในอนาคต จะเกิดถัดต่อไป ก็ดับ ณ ที่นั่นเอง ไม่ยืนอยู่ถึงเวลาต่อไปอีก ในคัมภีร์มหานิเทศ และจุฬานิเทศ (ขุ.ม. 29/23/19; ขุ.จ. 30/68/13) ก็ได้แสดงความหมายของไตรลักษณ์โดยเฉพาะเรื่องทุกข์ไว้ เน้นไปที่ความทุกข์ที่เกิดในสังขาร เช่นชาติ ชรา พยาธิ มรณะ รวมถึงทุกข์ชั้นคือกองทุกข์ต่างๆ มากมาย ซึ่งเป็นปัญหาแก่นมนุษย์สืบเนื่องมาจากกาม ไตรลักษณ์ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค (วิสุทธิ. 2/69) เป็นการมองโดยลึกซึ้งถึงสภาพสังขารทั้งปวง โดยใช้ปัญญาเป็นเครื่องพิจารณา เช่น พิจารณาเบญจขันธ์ด้วยวิปัสสนา เช่น อนิจจัง (สิ่งที่ไม่เที่ยง) พังทราบอนิจจตา (ความไม่เที่ยง) พังทราบอนิจจานุปัสสนา (การพิจารณาเห็นว่าไม่เที่ยง) พังทราบอนิจจานุสสึ (ผู้พิจารณาเห็นว่าไม่เที่ยง) ก่อน

สาเหตุที่ทำให้บุคคลยังไม่เข้าใจในเรื่องของไตรลักษณ์อย่างแท้จริงก็คือ มีสิ่งที่ทำให้มาปิดหรือบังไตรลักษณ์เอาไว้ จนทำให้ยังไม่เห็นหลักคำสอนของพระพุทธเจ้าในเรื่องไตรลักษณ์ มีอยู่ 3 อย่างด้วยกัน คือ 1) สันตติ ปิดบังอนิจจลักษณ์ 2) อิริยาบถ ปิดบังทุกขลักษณ์ 3) ขนสัณญา ปิดบังอนัตตลักษณ์ทั้ง 3 อย่างนี้ เป็นตัวคอยปิดกัน ปิดบังเอาไว้ไม่ให้เห็นไตรลักษณ์ตามความเป็นจริงของสังขารคือ ขันธ์ 5 มี รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ผู้ปฏิบัติเพื่อความบริสุทธิ์จะต้องพิจารณาให้เห็นถึงสิ่งปิดบังนี้ แล้วก็พิจารณาหลักธรรมคือ ไตรลักษณ์ จึงจะเกิดปัญญามองเห็นสัจธรรม คือ ความเปลี่ยนแปลง ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัว ไม่ใช่ตน ไม่ควรที่จะยึดมั่น ถือมั่นว่า เป็นเรา เป็นของ ๆ เรา

5.3 วิเคราะห์คำสอนเรื่องไตรลักษณ์ในอนัตตลักขณสูตร

ไตรลักษณ์ คือ ลักษณะ 3 ประการ ได้แก่ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เป็นลักษณะที่เป็นสากลของสิ่งทั้งหลายเพราะสิ่งทั้งหลายทั้งหมดในจักรวาลนี้ ทั้งที่เป็นรูปธรรมนามธรรม ย่อมประกอบด้วยลักษณะทั้ง 3 ประการ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง ลักษณะทั้ง 3 ประการนี้ เป็นลักษณะของสังขตธรรมทั้งสิ้น แต่ละลักษณะจะมีความเกี่ยวข้องกัน เมื่อรู้ลักษณะใด ลักษณะหนึ่ง ก็จะสามารถที่จะเชื่อมโยงสวไปยังลักษณะอื่นได้อีก จะเห็นชัดว่า สังขาร คือสังขตธรรม เป็นเพียงส่วนหนึ่งของธรรม แต่ธรรมกินความหมายกว้างกว่า มีทั้งสังขารและนอกเหนือจากสังขาร คือทั้งสังขตธรรมและอสังขตธรรม ทั้งสังขารและวิสังขาร หรือทั้งสังขารและนิพพาน เมื่อนำเอาหลักนี้มาช่วยในการทำความเข้าใจเกี่ยวกับไตรลักษณ์ จึงสามารถมองเห็นขอบเขตความหมายในหลักสองข้อต้นคือ อนิจจตาและทุกขตา ว่าต่างจากข้อสุดท้ายคืออนัตตาอย่างไร ได้แก่ 1) สังขาร คือสังขตธรรมทั้งปวง ไม่เที่ยง และเป็นทุกข์ ตามหลักข้อ 1 และข้อ 2 แห่งไตรลักษณ์ (และอนัตตาตามหลักข้อ 3) แต่อสังขตธรรม หรือวิสังขาร คือนิพพาน ไม่ขึ้นต่อภาวะเช่นนี้ 2) ธรรมทั้งปวง คือทั้งสังขตธรรมและอสังขตธรรม ทั้งสังขารและมิใช่สังขาร คือสภาวะทุกอย่างทั้งหมดทั้งสิ้น รวมทั้งนิพพาน เป็นอนัตตา คือไร้ตัว มิใช่ตน

3) อนัตตตาเท่านั้น เป็นลักษณะร่วมที่มีทั้งในสังขตธรรม และอสังขตธรรม ส่วนอนิจจตาและทุกขตาเป็นลักษณะที่มีเฉพาะในสังขตธรรม ซึ่งทำให้ต่างจากอสังขตธรรม ในพระบาลีบางแห่งจึงมีพุทธพจน์แสดงลักษณะของสังขตธรรมและอสังขตธรรมไว้ เรียกว่า สังขตลักษณะ และอสังขตลักษณะ (ที.สี. 10/422 – 443/185-196)

กฎเกณฑ์ของไตรลักษณ์นั้น เป็นหลักการสำคัญในทางพระพุทธศาสนา ที่มีอยู่ประจำในโลก ปรากฏอยู่ในหลายพระสูตร จึงมีอรรถที่กว้างและแตกต่างกัน ด้วยเหตุการณ์และสถานการณ์ที่ต่างกัน เป็นต้นว่า คุณลักษณะของผู้ฟัง เช่น ปัญจวัคคีย์ที่ยึดมั่นในความมีตัวตนจำเป็นต้องแสดงให้เห็นโทษนั้น จุดประสงค์ของผู้ฟัง เช่น การตอบคำถามของสังจกนิครนถ์ และเป้าประสงค์ของผู้แสดง เช่น พระพุทธองค์ทรงแสดงสภาพความเป็นจริงของสังขารไปตามลำดับเริ่มจากความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ และความเป็นอนัตตา ตามที่ปรากฏในอนัตตลักขณสูตร ถึงกระนั้น ยังมีพระสูตรอื่นที่มีเนื้อหาสาระเชื่อมโยงกับอนัตตลักขณสูตร เป็นต้นว่า ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร อุปปาทาสสูตร จุฬสังกาสสูตร อนันทสูตร อนิจจสูตร ทุกขสูตร อนัตตสูตร และอนิจจตากถา ซึ่งพระสูตรเหล่านี้ กล่าวถึงความเป็นจริงของสังขารอันได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ที่ตั้งอยู่ในกฎเกณฑ์ของไตรลักษณ์คือ ความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ และความไม่มีตัวตน เป็นการกล่าวเน้นความหนักเบาของพระสูตรตามเหตุการณ์ที่ประสงค์จะกล่าวเป็นการเฉพาะๆ ไปของแต่ละสูตร ส่วนอนัตตลักขณสูตรแม้จะมุ่งกล่าวจุดประสงค์หลักคือความเป็นอนัตตาของสังขารธรรม แต่ก็กล่าวทำความเข้าใจถึงสภาพเดิมของสังขารเมื่อกล่าวโดยภาพรวมแล้ว พระสูตรทั้งหมดต้องการสื่อให้เห็นถึงความเป็นจริงของสังขารชั้นที่ต้องเป็นไปตามกฎของธรรมชาติ ซึ่งบุคคลพึงนำมาพิจารณาให้เห็นตามความเป็นจริงเพื่อละความยึดมั่นถือมั่น แล้วจะเห็นถึงเป้าหมายสูงสุดในทางพระพุทธศาสนา คือความหมดสิ้นจากกิเลสทั้งปวง

สรุปได้ว่า อนัตตลักขณสูตร ว่าด้วยลักษณะแห่งอนัตตา ปรากฏอยู่ในพระวินัยปิฎก มหาวรรค มหาขันธกะ ปัญจวัคคียกถา เล่มที่ 4 และพระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย ชันธวารวรรค ชันธสังยุต มัชฌิมปิณาสก เล่มที่ 17 เป็นพระสูตรที่พระพุทธเจ้าตรัสแก่ปัญจวัคคีย์ เป็นเบื้องต้น ว่าด้วยเรื่องความเป็นอนัตตาของสังขารชั้น ซึ่งสงเคราะห์ในคำว่า ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา คือความไม่มีตัวตนที่จะต้องยึดครองให้อยู่ในอำนาจได้

6. ข้อเสนอแนะ

การศึกษาวิเคราะห์คำสอนเรื่องไตรลักษณ์ในอนัตตลักขณสูตรนี้ มีประเด็นเพื่อเสนอแนะดังต่อไปนี้

6.1 ข้อเสนอแนะเพื่อการนำผลการวิจัยไปใช้

ควรมีการส่งเสริมการนำหลักไตรลักษณ์ไปใช้สำหรับการดำรงชีพของคนในสังคมปัจจุบัน โดยให้เข้าใจสังขธรรมของชีวิต คือ ความไม่เที่ยง ความทุกข์ ความไม่อยู่ในอำนาจของตัวตน

6.2 ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัยต่อไป

การวิจัยในครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ศึกษาวิเคราะห์คำสอนเรื่องไตรลักษณ์ในอนัตตลักขณสูตรเฉพาะในเชิงเอกสาร ยังมีประเด็นที่พึงนำไปศึกษาได้ ดังต่อไปนี้ (1) ศึกษาวิเคราะห์หลักไตรลักษณ์ในอนัตตลักขณสูตรเพื่อการนำไปใช้กับสังคมเชิงบูรณาการ (2) ศึกษาวิเคราะห์อนัตตลักขณสูตรที่มีอิทธิพลต่อสูตรต่าง ๆ

บรรณานุกรม

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). (2546). **พุทธธรรม**. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระพุทธโฆษาจารย์. (2542). **วิสุทธิมคค ปกรณ์วิเสส ภาค 3**. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย.

- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). (2552). **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). (2551). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ 16. กรุงเทพมหานคร: บริษัท เอส. อาร์. พรินติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด.
- พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ). (2556). **อนัตตลักขณสูตร**. แปลโดย พระคันธสาราภังค์. สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.9, M.A., Ph.D.) ตรวจชำระ. กรุงเทพมหานคร: หจก. ประยูรสาสน์ไทยการพิมพ์.
- มหามกุฏราชวิทยาลัย. (2534). **พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาแปล ชุด 91 เล่ม**. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2535). **พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาเตปิฎก**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- Nayanaponika Mahathera. (1982). **The Road To Inner Freedom**. Kandy Srilanka: Buddhist Publication Society.